

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ В КРИМУ ПІСЛЯ ЙОГО АНЕКСІЇ РОСІЄЮ (остання чверть XVIII ст.)

За період від Кючук-Кайнарджійського договору до приєднання Криму, внаслідок протистояння та провокацій Росії та Туреччини, на півострові сталися дві фактично міжусобні війни, з багатьма жертвами та руйнаціями. Особливо масштабних розмірів набув виступ проти Шагін-Гірея в травні 1782 р. Дійшло до того, що проти нього виступили навіть два його брати. Підбурені владою Стамбула, вони вимагали зміщення з ханського престолу Шагін-Гірея і призначення замість нього турецького ставленика. Для встановлення «порядку» в ханстві царат застосував великі збройні об'єднання¹. І знову пролилася кров. Катерина II добре розуміла: територія ханату не перестане бути ареною конфлікту, а тому вирішила силоміць включити ханат до складу імперії. Мету цього акту Катерина II у рескрипті до Г. Потьомкіна від 14 грудня 1782 р. трактувала так: «...зробити на майбутній час Кримський півострів не гніздом розбійників і заколотників, а територією Російської держави. Тому ми з повним розумінням *повідомляємо всім нашу волю на привласнення Кримського півострова й на приєднання його до Росії*»².

Ще напередодні, для послаблення економічного та людського потенціалу Кримського ханства, звідси до південних губерній Російської імперії було переселено 32 тис. православних – греків і вірмен (вересень 1778 р.)³.

А вже 9 квітня 1783 р., скасувавши всі попередні домовленості з Туреччиною та її васалом, Катерина II урочисто проголосила включення території півострова до Російської імперії.

Зрозуміло, що проросійськи налаштовані історики як раніше, так і нині характеризують цей акт однозначно – як історичну справедливість. Те саме стосується і витіснення з Криму татар. Ось як про це зазначив Ю. Липа: «Справу справедливості довершив у XVIII ст. український (?)

---

¹ *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. Симферополь, 1951. Ч. 1. С. 92.

² Цит. за: *Соловьев С.М.* История падения Польши. Москва, 1863. С. 167.

³ *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. Москва, 1959. С. 57.

магнат Потьомкін, коли зробив усе, щоб виселити з Тавриди тих, хто її ганебно плямував останніми в історії Європи ринками невольників»⁴.

Влітку 1783 р. у таборі, розташованому на скелі Ак-Кая за три кілометри від Карасубазара, намісник Новоросії Григорій Потьомкін прийняв від напівзаяляканих чи підкуплених представників татарської еліти присягу на вірність «великій та неподільній» Російській імперії.

З погляду ортодоксально налаштованого радянського історика П. Надінського, з колишнього Кримського філіалу АН СРСР, «цим історичним актом було підбито підсумок багатовікової боротьби російської* держави за Крим» і його «повернуто справжньому господарю – російському народу (тут і далі виділено нами. – Авт.)». За твердженням названого вченого, незважаючи на знищення цілого державного утворення, багатотисячні жертви, вимушене переселення частини корінних жителів Криму, «возз'єднання» півострова з Росією «об'єктивно мало велике історичне прогресивне значення» для татар⁵.

Хоча вже на той час у західноєвропейській пресі з'являлися зовсім інші трактування цього акту, зокрема, стверджувалося, що своїми діями росіяни перетворюють захоплені землі в «голодні степи». Йшлося навіть про те, щоб об'єднати зусилля та сформувати суспільну думку в Європі на допомогу Оттоманській Порті в боротьбі проти масштабних загарбань Російської імперії. Водночас В. Ленін зазначив: війни царизму проти Туреччини були загарбницькими, однак, під час них об'єктивно розв'язувались історично-прогресивні завдання Росії.

Прикметно й те, що навіть деякі радянські історики за сталінського тоталітаризму наважувались «абсолютно неправильно» зображувати війни проти турків і кримських татар, а також анексію Криму, як імперське захоплення чужої землі, перекреслюючи тим самим будь-який позитив від дій Росії для населення Криму. Водночас турків і французів визначали як захисників кримчан⁶.

Без перебільшення можна твердити, що в реалізації задумів і планів Катерини II у 80-х роках XVIII ст. величезну роль відіграв здебільшого вдалий виконавець волі імператриці Г. Потьомкін. Його кипуча, щоправда, нерідко показна діяльність привертала пильну увагу сучасників як у середині держави, так і за її межами. Чимало з них вважали її

⁴ Луна Ю. Чорноморська доктрина. Одеса, 1942. С. 16, 17.

* Назву держави автор писав з малої літери.

⁵ Надінський П.Н. Очерки по истории Крыма. Ч. 1. С. 92-93.

⁶ Порів.: Кримське ханство // Большая советская энциклопедия. 2-е изд. Москва, 1953. Т. 23: Корзинка–Кукунор. С. 561-562 і Крымская автономная советская социалистическая республика // БСЭ. Москва, 1937. Т. 35: «Крестьянская газета» – Ларсон. С. 307-308.

малоефективною розтратою казенних грошей. Деякі недоброзичливці графа стверджували, що навіть набуття Криму не коштувало таких неймовірно великих затрат, яких той постійно вимагав. Прагнучи бути одним із головних «освоювачів» півдня імперії, він у 1784 р. усунув від управління краєм генерала Тимофія Тутомліна, котрий започаткував багато важливих і корисних справ.

Зовсім протилежних поглядів дотримувався історик А. Брикнер. Зокрема, він стверджував: «Хай там як, Потьомкін зробив усе можливе, щоб довести необґрунтованість чуток про недоліки його управління, щоб восторжествувати над своїми супротивниками. Багатство степового краю, швидкий розвиток міст, достаток військових запасів і снарядів, відмінне облаштування війська, важливість військових портів, принадність південної природи в Криму, сліди турботи та результати зусиль князя... – все це повинно було вразити Катерину й обеззброїти недоброзичливців...»⁷.

Після приєднання Криму близько року імперський уряд Росії імітував ілюзію певного самоуправління на півострові через спеціально створений військовою адміністрацією мусульманський орган – нараду. До нього ввійшли представники місцевої політичної еліти. Проте цього було явно замало, адже на побутовому рівні татари сприймали росіян як зухвалих загарбників, незважаючи на жодні пропагандистські обіцянки та домовленості у верхах. Тому царській владі треба було створити серед кримських жителів якщо й не доброзичливе та довірливе, то принаймні лояльне ставлення до себе й переселенців. Заважало цьому кілька обставин: по-перше, домінування зневажливої поведінки переможців до анексованого населення; по-друге, мусульманська віра, котра закликала до покори лише єдиновірному володарю. Керівництво Оттоманської Порти через своїх агентів посилювало ці настрої і цим ще більше загострювало ситуацію в регіоні, забезпечувало неприйняття будь-яких дій і розпоряджень північної правительки. Тому й результат виявився цілком передбачуваним: багато татар почали полишати рідні місця, обжиті оселі й шукати кращої долі в Туреччині.

З одного боку, російський уряд прагнув позбутися «ворожих елементів» (вислів О. Дружиніної), з іншого – він втрачав масу робочих рук, необхідних для розвитку господарства в регіоні. Для зменшення потоку біженців Катерина II вирішила дещо змінити акценти в ставленні своїх вояків до мусульман. Її побажання висловив Потьомкін у ордері генералу, графу Антону Дебельмену (de Balmain) від 4 травня 1783 р.: «Воля еє имп. величества есть, что бы все войска, пребывающие в Крымском полуострове, обращались с жителями дружелюбно, не чиня отнюдь обид,

⁷ Брикнер А.Г. Потемкин. Санкт-Петербург, 1891. С. 81.

чому подавать пример имеют начальники и полковые командиры». А порушників наказу передбачалося карати зі всією суворістю, відповідно до закону⁸. Схожі розпорядження отримали О. Суворов і І. Ігельстром⁹. Причому того, хто нехтував святими місцями й ганьбив молитви мусульман, мали судити як «заколотника церковного». Навіть більше, для захисту жителів від «образ» з боку вояків і для вивчення їхніх настроїв були створенні спеціальні військові комісії (групи).

Проте татари не йняли віри розпорядженням такого змісту. Їх і далі неабияк хвилювало не лише власне майбутнє, а й наступних поколінь. А саме, як зазначив Ігельстром, щоб: 1) нащадки не були утіснені в релігії; 2) з них не брали в рекрути; 3) не ставили рядових царських вояків на постій, а їхні начальники не ходили до гаремів¹⁰.

З метою поліпшення ставлення мусульман до росіян Потьомкін навіть призначив грошове утримання для мечетей і місцевого духовенства¹¹. Втім, такі подачки, наскільки нам відомо, суперечили законам шаріату і відповідним чином сприймалися анексованими татарами.

Ще один захід, який дійсно приманював мусульман до чужих збройних сил, – це добровільний найм у кавалерійські частини, що давав значні кошти (у вигляді регулярної платні) і перспективу отримання офіцерського чину.

Проте така заманинка не гарантувала повного успіху, не усувала загрози проявів етнічних ексцесів з боку татар. Тому уряд Катерини II рекомендував О. Суворову, для якнайповнішого притягнення ногайців до присяги на вірність Росії, влаштувати для них «за народним смаком» грандіозну пиятику, «колові чарки», змагання у верховій їзді тощо. Заохочені в різні способи старшини після своєї присяги роз'їхалися по аулам агітувати до неї й інші групи ногайців¹². Тих із них, хто все-таки відмовився визнавати зверхність Росії, примушували під наглядом війська переселятися в уральські степи, «подалі від гріха». Втім, ті жорстоко мстилися за насильства над ними – нападали на землі донських козаків і російські фортифікаційні споруди, зокрема, на Єйську фортецю. Такий

---

⁸ Паллас П. Поездка во внутренность Крыма // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1881. Т. XII. С. 277.

⁹ Там же. С. 271, 281.

¹⁰ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье... С. 95.

¹¹ Паллас П. Поездка во внутренность Крыма. С. 287.

¹² Ордер А.В. Суворова генерал-майору Ф.П. Филисову о приведении к присяге татар на подданство России. 25 июня 1783 г. // Суворов А.В.: Сборник документов. Москва, 1951. Т. 2. С. 266-268.

супротив, крім іншого, призводив і до міжусобиць прибічників і противників російського панування¹³.

Унаслідок такої езуїтської та кривавої політики царського уряду, втіленої у формулу «розділяй і володарюй», тисячі ногайців загинули в збройних конфліктах, багато перебралось за Кубань. І лише невелика частина залишилась у межах підросійських володінь¹⁴.

Навіть «благонадійний» Шагін-Гірей, очевидно, краще розібравшись у ситуації та ролі, яку насправді відіграло царське керівництво, стремив геть за межі Російської імперії і сховався від переслідувачів аж за Кубанню, що спричинило неабияку стурбованість при дворі. Лише весною 1784 р. хитромудрому Суворову вдалося виманити хана й під пильним наглядом відправити вглиб країни¹⁵, щоб той знову став лояльним.

Того самого року була реалізована ще одна задумка царського керівництва, спрямована на повернення кримської знаті, а саме: 24 лютого видано указ про надання їй прав і привілеїв російського дворянства¹⁶. Схоже було здійснено наступного року і стосовно козацької старшини колишньої Гетьманщини, після остаточної ліквідації її автономного устрою. Проте проблема в Криму в цьому аспекті виявилася набагато складнішою, ніж це уявляли собі в північній столиці імперії. Виявилось, що в мурз, які могли претендувати на отримання такого статусу, немає жодних підтверджувальних документів їхнього «благородного» походження. Тому нашвидкуруч були складені списки місцевих «дворян», за якими затвердили спадкове право на землі, котрими ті володіли. Незмінними лишились і взаємовідносини знаті з підлеглим їй населенням, тобто «середньовічний феодалізм з елементами рабства».

Проте слід визнати: Катерина II не наважилася ані тоді, ані пізніше закріпостити татар, як це, скажімо, було зроблено стосовно селян Лівобережної та Слобідської України, незважаючи навіть на поступове засилля російських поміщиків у Криму. Рядових татар перетворили на законослухняних казенних селян.

Жодна хитромудра політика царського уряду, з її «правами та привілеями», не могла довго тримати в омані місцеву соціальну еліту, звиклу до всіляких комбінацій та ігрищ у верхах. Швидке розчарування, зокрема, мурз, настало тоді, коли вони чітко усвідомили: від колишніх ханських

¹³ Там же. С. 273.

¹⁴ Там же. С. 297, 298.

¹⁵ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье... С. 96.

¹⁶ Февраля 22, 1784 г. Именной, данный Сенату. О позволении князьям и мурзам татарским пользоваться преимуществами российского дворянства // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Т. XXII. Санкт-Петербург, 1830. № 15936.

володінь і прибутків (на які вони розраховували) їм нічого не перепаде – все перебрала до себе російська державна скарбниця.

Водночас загострилася і проблема християнських полонених (ясиру): царський уряд вимагав їхнього негайного звільнення, але знатні та й рядові татари відмовлялися це виконувати, застосовуючи такий аргумент, як хто тоді працюватиме на їхніх землях. Запевнення (роз'яснення) Г. Потьомкіна, ніби необхідно звільнити тільки полонених росіян, призвело до невдоволення інших бранців, які фактично перебували у татар на становищі рабів. Отже, одна з традиційних і основних форм господарювання в Кримському ханаті – рабовласництво – мала зникнути.

Щоб повернути до Росії верхівку мусульманського духовенства, Г. Потьомкін поновив так звану сороковину муллам – податок, який Шагін-Гірей, користуючись заступництвом нового сюзерена, почав збирати для себе. Муллам залишилися тільки подаяння парафіян. Однак непохитно орієнтоване на «братів» єдиновірних і їхніх наставників у Оттоманській Порті місцеве духовенство не сприйняло подачку і далі вкрай негативно ставилося до всього нового, привнесеного росіянами-іновірцями, що підривало мусульманські закони та традиції¹⁷. Загалом же у вищих колах імперії поширювалася думка про те, що представники духовенства кримських татар «безполезные отечеству и недоброжелательны к Двору».

Згідно з царським указом від 2 лютого 1784 р., створено Таврійську область у складі семи повітів: чотирьох кримських, двох північних і одного Тмутараканського (Таманський півострів).

У цьому вкотре проявилася якась патологічна потреба все адміністративно переформатовувати, змішувати народи, знищувати національні традиції. І таке спостерігалось впродовж всієї довготривалої діяльності Катерини II. Першим губернатором області вона призначила Г. Потьомкіна (1784–1791).

Для виявлення неблагонадійних осіб у Криму, здатних на антиросійську діяльність, вербувалися спеціальні агенти, часто з різних верств місцевого населення, – «таємні конфіденти». За гроші й різні потурання з боку нової влади вони, не соромлячись, закладали своїх єдиновірних громадян, викривали підготовку збройних заколотів.

Складна ситуація на території колишніх володінь Кримського ханату в другій половині 1780-х років, масове невдоволення тамтешніх жителів породжували надію у влади Туреччини на можливість реваншу. Ці її

---

¹⁷ Перевод с письма от Ширинского Мегметжи бей Гаджи Казы Аги генерал-портучику Игельstromу, ноября 19, 1783 г. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. 1897. № 3. С. 60, 61.

наміри підтримувало чимало західноєвропейських країн, розраховуючи на послаблення Росії й перспективу відторгнення від неї прибалтійських земель, посилення панування на Близньому Сході тощо. Серед таких, насамперед, значились Англія, Прусія та Швеція. Деякі з них відверто готувалися до збройного конфлікту.

Відчуваючи загострення політичної ситуації, Г. Потьомкін у січні 1787 р. двічі спробував зменшити потужну корпорацію муллів, ефенді й шейхів, хотів їх «відправити» звідси або ж перевести на «штатські» посади¹⁸. За його наказом із Криму виселили більшість татарської адміністрації. Змінили ставлення й до Шагін-Гірея. Катерина II особисто звеліла йому покинути межі країни та вирушити до Туреччини. На півострові запанували голод, розруха, поширилась епідемія чуми, посилювалася військова диктатура росіян, які зумовили масовий відтік корінного населення¹⁹.

Після остаточного підкорення Кримського ханату та ліквідації його як державного утворення Катерина II звеліла своїм сановникам ретельно вивчити економічний та воєнно-стратегічний потенціал придбаних земель. Насамперед, її цікавили місця й цілі райони для найліпшого розміщення та постачання військ, спорудження фортифікацій і заснування поселень тощо. Для цього були залучені найкращі фахівці з різних галузей – природознавці, картографи, геодезисти, військові інженери. Для керівництва справою та збору всіляких даних створено спеціальні підрозділи із сонмом адміністраторів і чиновників різного рангу. Одним з таких уповноважених був автор-упорядник праці «Фізичний опис Таврійської області» (СПб., 1785) Карл Габлиць, який за наказом Г. Потьомкіна почав вивчати півострів навесні 1784 р. Він об'їхав гори, степову частину, а також обстежив Тамань. Результатом його роботи і стала поява названої книги – першого геологічного, ботанічного й біологічного опису Криму, котрий він підготував протягом двох місяців на місці в землянці, «не виходячи на свіже повітря» і використовуючи для цього нічний час²⁰.

Збираючи розлогі відомості про півострів, Катерина II, а за нею і Г. Потьомкін, прагнули водночас, по-перше, обґрунтувати «законність» його приєднання, а по-друге, показати себе поборниками «історичної

¹⁸ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье... С. 101.

¹⁹ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. М., 1992. С. 272; Озенбашилы А. Роль царского правительства в эмиграции крымских татар // Забвению не подлежит (Из истории крымско-татарской государственности и Крыма): Научно-популярные очерки. Казань, 1992. С. 70.

²⁰ Краткое описание жизни и службы тайного советника, сенатора и разных орденов кавалера Карла Ивановича Габлица. Санкт-Петербург, 1821.

справедливості», знехтуваної спочатку монголо-татарами, потім – турками.

Активно долучився до справи також генерал Ігельстром, який очолював тут цивільну (до 12 червня 1784 р.) і військову (до 28 жовтня того самого року) адміністрації. Як справжній учений і здібний керівник, він з'ясував усі джерела прибутків Кримського ханату, його витратні статті, зібрав інформацію про природні ресурси, а головне – надав царському уряду необхідні дані для чіткішого вироблення регіональної соціально-економічної політики. Все це здійснювалося ледь не вручну – за допомогою опитування та перевірки отриманих відомостей.

Протягом перших кількох років після приєднання Криму було проведено значну роботу зі складання його професійних карт, виготовлення планів і креслень фортифікаційних споруд, шляхів і мостів, навіть розпочалося визначення довготи та широти міст і інших поселень²¹.

Для Катерини II всі ці заходи мали, насамперед, утилітарне, практичне значення. Адже, наприклад, виявлення казенних земель і створення їхнього фонду передбачало поступове передавання цієї власності «своїм» поміщикам, забезпечення економічної основи для розвитку сільського господарства в краї. До цього фонду відійшли й землі заможних татар, які не побажали жити під російським пануванням і добровільно виїхали або ж насильно були виселені за межі імперії. За ними слідом поїхало і чимало простих селян, котрі забирали з собою свою худобу і полишали нових господарів без робочих рук.

До виїзду татар долучились і турки, котрі таємно підпливали до «таврійських берегів» і на човнах переправляли їх із майном на території Оттоманської Порти. У такий спосіб вони прагнули ще більше ускладнити господарський розвиток півострова й чимдужче послабити військово-стратегічні заходи росіян на ньому.

Протягом 1784–1787 рр. царський уряд здійснив великий перерозподіл захоплених земельних багатств. 148342 десятинами він головно наділив військових і цивільних чиновників, переважно росіян, українців, татар і греків²². Зрозуміло, що Г. Потьомкін привласнив собі більше, ніж інші: 13 тис. дес. у Байдарській долині й на південному березі Криму та майже 74 тис. дес. на материковій частині Таврійської області, а його особистий секретар Василь Попов там і там – до 58 тис. дес. Ось такими насправді виявилися реформатори-благодійники з оточення імператриці.

²¹ Паллас П. Поездка во внутренность Крыма. С. 319, 427, 428.

²² Лашков Ф. Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения // Известия Таврийской ученой архивной комиссии. 1896. № 24. С. 59.

Отримали землю й інші вихідці з Росії – купці, «комісіонери», дрібні урядовці, вчені, «банкіри» та звичайні пройдисвіти.

Якщо в межах наділених земель виявлялись «островки» угідь із колишніми татарськими господарями, вільними від державних податків і повинностей, то нові поміщики змушували їх або працювати на себе, або звільняти ділянки.

Крім земель, царський уряд роздавав переселенцям і худобу (волів, корів, коней), що залишилася після виселення татар²³.

Для ще більшого розосередження місцевого населення вища влада Росії на законодавчому рівні поселяла в межах Таврійської області відставних солдатів, рекрутів, що тут перебували, та їхніх дружин²⁴. Слідом за ними вирушали і церковники, переважно з Пензенської губернії. В середині 1780-х років кількість новопоселених тут відставних солдатів, рекрутів і їхніх дружин, а також церковників перевищила 10 тис.²⁵ Проте й цим не обмежувався уряд – для холостяків вербували «дівок»²⁶. Нині лише можна уявити, що за особи то були, коли погоджувалися перебратися на нове місце проживання без рідних і близьких їм людей. Причому вербувальникам за кожну доставлену «дівку» виплачували винагороду в сумі 5 руб.²⁷ Переїзд молодих селянок відбувався в тяжких умовах і не без тиску зацікавлених урядовців.

С. Секиренський стосовно представниць жіночої статті, відправлених до Криму в 1786 р., навів такі дані. Серед майже 1,5 тис. жінок значилось 1032 «солдатки», котрі їхали до своїх чоловіків, інші були самотніми.

---

²³ Паллас П. Поездка во внутренность Крыма. С. 324, 325; Лашков Ф.Ф. Князь Г.А. Потемкин-Таврический как деятель Крыма. Симферополь, 1890. С. 8.

²⁴ Января 14, 1785 г. Именной, объявленный генерал-прокурору генерал-фельдмаршалом князем Потемкиным. Об отправлении рекрутских жен, оставшихся по распределению мужей их в полки, в Екатеринославское наместническое и область Таврическую // ПСЗРИ. Т. XXII. № 16130; Март 18, 1785 г. Сенатский. О даче рекрутским женам, отправляемым к их мужьям, для двух одной подводы, а на пропитание каждой по 5 копеек в сутки // Там же. № 16167.

²⁵ Августа 13, 1785 г. Именной, данный генерал-фельдмаршалу князю Потемкину. О назначении границ Екатеринославского наместничества и Таврической области; о построении каменной дороги и мостов при Кизикермене; о прорытии канала от Днепра в губу при Збурьевском ретрашаменте с пристанью; о поселении в Таврической области оставшихся за штатом церковнослужителей, ставропольских калмык и старообрядцев и о позволении сим последним отправлять служение по старопечатным книгам // Там же. № 16239.

²⁶ Записки императорского Одесского общества истории и древностей. 1877. Т. X. С. 239.

²⁷ Паллас П. Поездка во внутренность Крыма. С. 317.

Відразу ж по прибутті на місце з останніх понад 200, не гаючи часу, видали заміж²⁸.

Крім названих вище груп, у 1784 р. до Криму планувалося також переселення великих партій молдован, калмиків, кочівників-ногайців із Кавказу, єдисанців, козаків-некрасовців із Туреччини й інших²⁹. Заплющувались очі чиновників і на прибуття злочинців як із різних місцевостей Російської імперії, так і з-за кордону.

У зв'язку з необхідністю забезпечення у межах Таврійської області «своїх», передусім військовиків і чиновницької бюрократії, продовольством царський уряд активно вдався до низки заходів, спрямованих на прискорений розвиток хліборобства, садівництва, птахівництва й навіть городництва, котре знаходилося лише в зародковому стані³⁰. Цим мала опікуватися спеціально створена контора землеробства та домоводства, а також запрошені сюди фахівці-вчені. В основу ведення місцевого землеробства Г. Потьомкін прагнув покласти найкращі англійські методи, з масштабним будівництвом водяних і вітряних млинів. Однак зубожіння більшої частини переселенців і наближення чергової російсько-турецької війни не дали змоги реалізувати повністю ці добрі наміри та грандіозні перспективи. Адже реально неможливо було, з одного боку, дбати про розвиток південного краю, а з іншого – долучати його населення до широкомасштабного збройного протистояння (чи економічно, чи безпосередньо фізично). Проте слід визнати: врожайність хліба до початку війни значно зросла (безпосередніх даних немає, але про це свідчать великі закупки зерна державною скарбницею)³¹. Як засвідчив французький мандрівник Жильбер Ромм у своєму щоденнику, тут у 1786 р. уже були поля з «чудовими високими хлібами». Зокрема, жителі Алушти не лише забезпечували зерном власні потреби, але й поставляли його на ринок³², тобто брали участь у простому товарному виробництві, коли предметом купівлі-продажу є лише продукти людської праці, а не сама робоча сила. Водночас у різних місцях півострова врожайність зерна була

---

²⁸ Секиринский С.А. К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века // Известия Крымского пед. ин-та им. М.В. Фрунзе. 1957. Т. XXIII. С. 76.

²⁹ Августа 14, 1783 г. Именной, данный Новороссийскому генерал-губернатору князю Потемкину. О переводе Дербетевых калмык в крымскую степь и о переселении ставропольских калмык в Екатеринославское наместничество // ПСЗРИ. Т. XXI. № 15813; Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1850. Ч. 1. С. 301.

³⁰ Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 1. С. 305.

³¹ Записки императорского Одесского общества истории и древностей. Т. X. С. 272.

³² Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. Ленинград, 1941. С. 59, 69.

неоднакова. За свідченням одного з керівників краю В. Каховського, того самого року «хлебы ... местами очень хороши родились, местами же хуже посредственных. Проса от засух везде почти выгорели. Напротив того, в Алешках все хлеба отменно хороши»³³, що, очевидно, пояснюється локальними сприятливими природними умовами. Частково підвищення врожайності можна пояснити й тим, що замість татар-скотарів прийшли здебільшого переселенці-землероби, що також було на руку царському уряду.

Принагідно зазначимо, що в районі Олешків протягом 1711–1728 рр. функціонувала Запорозька Січ, тобто землі тут були добре освоєні українськими козаками. До її ліквідації були причетні як ханська, так і царська влади, через свої постійні конфлікти та суперечки³⁴.

На півострові повільно, але розвивалося городництво, наприклад, з'явилися посіви картоплі, поширилося вирощування кавунів і динь, а також тютюну, льону, марени тощо³⁵. На вищому рівні зайнялися покращенням порід овець, для чого усунули від схрещування простих сірих татарських³⁶. Скасування зборів внутрішніх мит також посприяло активізації торгівлі та промислів³⁷.

Водночас російське офіцерство почало масово вирубувати ліси для будівництва та виготовлення «похідних» якісних меблів. Однак найбільшої шкоди царська адміністрація завдала тоді, коли для будівництва нових поселень, зокрема, міст, взялася розбирати дорогоцінні залишки стародавніх споруд – антики, наприклад, у Єнікале та Херсонесі. У такий спосіб було завдано непоправної шкоди культурній спадщині Криму та південній материковій частині держави³⁸.

Ще одним важливим заходом царського уряду, який і далі нищив автономність колишнього Кримського ханату, став випуск спеціальної «таврійської монети» з позначкою на ній літерами «Т. М.». Вона чека-

³³ Записки императорского Одесского общества истории и древностей. Т. X. С. 257.

³⁴ *Гуржій О.І.* Олешківська Січ (1711–1728 рр.) у російсько-турецько-польському трикутнику // Краєзнавство. 2011. № 2. С. 230-235.

³⁵ *Герман К.* Описание Таврической губернии // Статистический журнал. Санкт-Петербург, 1807. Т. 2. Ч. 1. С. 156.

³⁶ *Лашков Ф.Ф.* Князь Г.А. Потемкин-Таврический... С. 12; Августа 12, 1797 г. Височайше утвержденный доклад экспедиции государственного хозяйства. О заведении и содержании в Тавриде овчарного завода и о выписывании испанских баранов и овец // ПСЗРИ. Т. XXIV. № 18092. С. 681.

³⁷ Ордер Г.А. Потемкина от 6 октября 1782 г. // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. 1900. Т. XXII. С. 285.

³⁸ *Ромм Ж.* Путешествие в Крым в 1786 г. С. 34, 37, 66.

нилася на місцевому монетному дворі³⁹. У такий спосіб з обігу виводилися гроші, котрі функціонували тут раніше.

Очевидно, щоб дещо поліпшити адміністративне управління певною частиною татар, для їхнього проживання відводилися великі економічні та промислові центри, наприклад, Бахчисарай, Карасу-Базар.

У 1784 р. дещо штучні задуми та намагання Катерини II і Г. Потьомкіна на місці маленького селища Ахтіар заснувати Севастополь із грандіозною стратегічною гаванню і верф'ю на першому етапі зазнали невдачі. Купці зі своїми товарами поминали його через незручність розташування і, як і раніше, використовували шлях через Херсон, Таганрог і Кримський півострів. Імпорт же традиційно проходив через Козлов (Євпаторію), Кафу (Феодосію), частково Балаклаву. Отже, Севастополь певний час залишався поза інтересами як «своїх», так і іноземних негодіантів. Не змогли Катерина II і Г. Потьомкін повністю реалізувати економічні плани і щодо населення Феодосії, Євпаторії, особливо Кафи⁴⁰. Цьому завадила російсько-турецька війна та торгове суперництво Одеси.

Одним із заходів російської пропаганди проти турецької політики щодо Криму стала в 1787 р. організація «мандрівки Катерини II у південні країни», тобто її подорож з Петербурга на півострів, зініційована «вірним другом і слугою» Г. Потьомкіним. Для презентації «вмілої» політики цариці й досягнутих успіхів її сановників у «подорож» офіційно запросили австрійського імператора Йосифа II, поважних представників від урядів низки європейських країн. На думку П. Надінського, ця «подорож вибила з рук ворогів Росії основний козир антиросійської пропаганди за кордоном. Потьомкіну було що показати іноземним гостям*. За чотири роки у *возз'єднаному* (?!) з Росією Криму відбулися разючі зміни**. На пустинних берегах Ахтіарської (Севастопольської) бухти будувалися кріпосні споруди, а в гавані маневрували кораблі молодого російського військово-морського флоту. Невелике татарське поселення Ак-Мечеть*** перетворено на губернський центр – місто Сімферополь. Увесь Крим ніби

³⁹ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье... С. 140.

⁴⁰ Апрель 2, 1787 г. Именной, данный Сенату. О назначении Феодосии уездным городом Таврической области вместо назначенного прежде Левкополя // ПСЗРИ. Т. XXII. № 16525. С. 831; Ордера князя Потемкина. 1787-ой год // Известия Таврической ученой архивной комиссии. 1889. № 8. С. 4.

* Як відомо, з «потьомкінських» міфічно збудованих поселень та будівель з одним яскравим фасадом без справжніх стін багато хто насміхався, і не лише в європейських країнах, а і в Росії.

** Про їхні негативні й позитивні наслідки мовилося вище.

*** Яке захопили переселенці з Росії та іноземці, тим самим «потіснивши» корінних мешканців.

прокинувся від тривікової сплячки, в якій він був в період турецького панування.

Цією подорожжю було ніби заявлено перед усім світом, що **російська держава за жодних умов не відмовиться від своїх законних прав на Крим**⁴¹.

Соціально-економічні й військово-політичні процеси, які відбувалися в Криму протягом 1783–1787 рр., зрозуміло, позначалися на всьому Північному Причорномор'ї. Вони негативно впливали на народногосподарський розвиток краю. Як зазначали радянські російські історики (зокрема, (О. Дружиніна), для цього регіону характерна постійно «загрозлива позиція та підготовка реваншистської війни» Оттоманської Порти проти Росії. За тих обставин Азовська та Новоросійська губернії перестали вважатися далекими периферіями в державі. В квітні 1784 р. було урочисто відзначено їхнє об'єднання в Катеринославське намісництво. Вкотре сталося внутрішнє територіальне переформування повітів⁴². Зокрема, Таганрозький повіт частково зменшили й перейменували в Маріупольський. Із давніх традиційно українських земель створили Полтавський, Кременчуцький, а також частково Костянтиноградський і Олександрівський повіти. В них доволі швидко подрібноли родючі землі й наділили ними різні «прийшли елементи», чим ще більше «розбавили» тут корінну українську спільноту. Небачено зріс контингент російського купецтва, ласого на всілякі пільги, прерогативи та покровительство імперського чиновництва.

Протягом лише 1784–1785 рр. на територію Катеринославського намісництва переселилося тільки економічно спроможних селян 20 тис.⁴³ Витіснені на прикордонні смуги, в безкраї степи, колишні запорозькі козаки мусили інколи для свого прожиття облаштовувати малоприсадатні «барліги»⁴⁴.

Наближення чергової російсько-турецької війни зумовило потребу створення потужного Чорноморського флоту. Особливо прискореними темпами кораблебудування йшло в Херсоні. Протягом 1783–1787 рр. місто перетворилося на суцільний військовий осередок: фортеця з адмі-

⁴¹ *Надинский Н.П.* Очерки по истории Крыма. Ч. 1. С. 93-94.

⁴² Марта 30, 1784 г. Именной, данный Сенату. О составлении Екатеринославского наместничества из губерний Азовской и Новороссийской // ПСЗРИ. Т. XXI. № 15696; Июля 4, 1784 г. Сенатский. Об открытии Екатеринославского наместничества // Там же. Т. XXII. № 16028. С. 184; Сентября 4, 1784 г. Данный Сенату. О переводе присутственных мест Ольвиополя в Новый-Миргород // Там же. № 16054. С. 206.

⁴³ *Скальковский А.А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 1. С. 181.

⁴⁴ *Ромм Ж.* Путешествие в Крым. С. 32.

ралтейством, військовий і міщанський форштадти. Вже 1783 р. тут було спущено перший лінійний корабель під гучною назвою «Слава Катерини». Відтоді впродовж ще кількох років виготовлення бойових морських суден було регулярним. За Херсоном «підтягувався» Таганрог.

Проте в кораблебудівництві серйозно бракувало робочих рук. Тому царський уряд широкомасштабно долучав до праці численних каторжників. Лише в Херсоні їх набралось кілька тисяч. Зокрема, в 1786 р. зафіксовано 4 тис. таких осіб⁴⁵. Якщо вони добре працювали, з них знімали кайдани, платили трохи грошей за роботу і навіть дозволяли перебувати на волі, повністю амністували⁴⁶. Зрозуміло, це аж ніяк не додавало снаги простим жителям міста, робило їхнє побутування доволі специфічним, провокувало зростання криміногенної ситуації.

Схоже становище склалося і під час розбудови Катеринослава, бо в місцевому острозі спеціально утримували колодників (1786)⁴⁷.

Розвиток південних регіонів Російської імперії особливо яскраво простежувався у 80-х роках XVIII ст. у галузі торгівлі й налагоджені «великих шляхів».

Особливо активну «діяльність» проявляв Г. Потьомкін у період безпосередньої підготовки та подорожі імператриці в Крим (1786–1787). Щоб сформувані позитивне враження від своєї діяльності та відповідно спрямувати в потрібне русло громадську думку, взимку граф почав старанно готувати місцеву знать із росіян, сербів, молдаван і греків до очікуваного приїзду Катерини II, влаштував для неї бали, концерти, бенкети та просто гулянки. Водночас примушував тисячі робітників облаштовувати Катеринослав. На Дніпрі будувалася велика флотилія, яка мала доставити гостей із Києва до Херсона. Безпосередньо в Криму поліпшувався стан старих шляхів і прокладалися нові (щоправда, наскільки старанно і ґрунтовно – то інше питання!). Заздалегідь у місцях, де мала проїхати Катерина II з гостями, організовувалися натовпи татар, киргизів, ногайців, туркменів, кабардинців і деяких інших народностей. Проте не всі вони хотіли добровільно брати участь у цьому лицедійстві⁴⁸.

Великий скепсис у сучасників спричинили, зокрема, заснування та перспектива будівництва Катеринослава під керівництвом Потьомкіна.

---

⁴⁵ Путешествие в Крым и Константинополь в 1786 году миледи Кравен. Москва, 1795. С. 254.

⁴⁶ Ромм Ж. Путешествие в Крым. С. 27.

⁴⁷ Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Екатеринослав, 1880. Вып. 1. С. 45.

⁴⁸ Записки императорского Одесского общества истории и древностей. Т. X. С. 253; Русский архив. 1879. № 2. С. 436.

Дійшло навіть до того, що Йосиф II, імператор «Священної Римської імперії», в особистій бесіді з графом Сегюром, представником Франції при російському дворі, насміхався з честолюбства російського генерал-фельдмаршала щодо закладання ним у місті помпезного храму. Після від'їзду Катерини його зведення раптово зупинилося. Пізніше замість нього збудували невеличку церкву, а огорожею для неї послугувався грандіозний фундамент для запланованого раніше храму, на який витратили понад 70 тис. руб.⁴⁹

Стосовно ж Херсону Йосиф II зазначив, що в ньому багато чого бракувало, військова адміністрація потребувала покращення в роботі, а кораблі, якими неабияк пишався граф, збудовані нашвидкуруч із непросушеного дерева, та, власне, й місце для забудови міста вибране невдало⁵⁰.

Загальна оцінка імператора Йосифа II щодо стану усіх міст у Криму була вкрай негативною. В листах до Ласі він зазначав не про розвиток, а про їхній занепад за Катерини II, особливо гнітюче враження на нього справила Кафа. Імператор помітив, що татари, як би їх не задобрював Потьомкін, прагнули «відложитися» від Росії, у відчайдушному становищі перебували й іноземні переселенці. А Сегюру правитель Австрії в приватній розмові зауважив: «Я бачу в усьому цьому більше ефекту, ніж внутрішньої цінності. Князь Потьомкін діяльний, однак вміє краще починати, а не завершувати. Втім тут жодним чином не жаліють ні грошей, ні людей, тому все може здаватися легким. Ми, в Німеччині та Франції, не насмілилися б братися за те, що тут робиться. Власник рабів наказує; раби працюють; їм взагалі не платять чи платять мало; їх годують погано; вони не скаржаться, і я знаю, що впродовж трьох років у цих набутих губерніях, унаслідок перевтоми та шкідливого клімату болотистих місць, померло приблизно 50000 осіб; ніхто не скаржився, ніхто навіть не казав про це». Іншого разу він наголосив: «Ви бачите, що тут у ніщо ставлять життя та працю людини; тут будуються шляхи, гавані, фортеці, палаци в болотах; розводять ліси в пустелях без платні робітникам, які, не скаржачись, позбавлені всього, не мають постелі, часто страждають від голоду»⁵¹.

Йому вторував Сегюр: «Все тут починається, нічого не завершується. Князь Потьомкін часто залишав те, що тільки-но було почато; жоден проект не складається солідно до кінця. В Катеринославі ми бачили початок міста, котре не буде заселене, початок церкви, в якій ніколи не

⁴⁹ Брикнер А.Г. Потемкин. С. 92.

⁵⁰ Там же. С. 94.

⁵¹ Цит. за: Брикнер А.Г. Потемкин. С. 98.

служитимуть; місце, вибране для Катеринослава, безводне; Херсон оточено небезпечною болотистою атмосферою. В останні роки степи споживали гірше попереднього. Крим втратив дві третини свого колишнього населення. Місто Кафа розорене й ніколи не підніметься більше...».

Звичайно, іноземців, які погано знали всю ситуацію на території Південної України, можна запідозрити в необ'єктивності оцінювання побаченого. Проте їхні слова підтверджує і граф Ланжерон, котрий дещо згодом став тамтешнім управителем: «Треба зазначити: вони (південні поселення. – *Авт.*) створені тиранією і страхом і розоренням кількох провінцій. З населених губерній Малоросії й тих міст, де проїхала імператриця, все населення було пригнане в цю пустелю; тисячі сіл на цей час виселено, а всі мешканці з усіма стадами переміщені в різні населені пункти. Їх примушували нашвидку облаштовувати штучні села на найближчих берегах Дніпра та фасади дерев на відстані. Коли імператриця проїжджала, всіх цих нещасних гнали назад, унаслідок чого багато хто з них через це переселення помер... Ставши через 30 років губернатором цих провінцій, я міг на власні очі переконатися в правдивості таких подробиць, які спочатку здавалися мені зовсім неймовірними»⁵².

Отже, в політиці Катерини II 1783–1787 рр. щодо південних регіонів передбачалося чимало корисного здебільшого для Росії загалом, насамперед, для дворянства та купецтва (зокрема, й іноземного походження), але все це мало здійснюватися за кошт простого люду, їхніми руками, а також при значному нехтуванні інтересів корінних жителів – татар, ногайців, єдичкульців, українців і представників деяких інших етносів.

Загалом передбачувана нова російсько-турецька війна спалахнула в серпні 1787 р. Зрозуміло, тогочасне царське й османське керівництво звинуватили одне одного в її початку. Радянська історіографія, фактично під диктовку Москви, щодо цього писала, що, зазнавши невдачу в дипломатичній боротьбі, Туреччина, підбурена Англією, намірилася вирішити «кримське питання» за допомогою зброї. Незабаром після подорожі імператриці на півострів Оттоманська Порта, заручившись підтримкою кількох держав, оголосила війну Росії з метою повернення володінь на півдні. Такі основні трактування початку війни спостерігаємо в історичній літературі кінця 1940-х – 1980-х років у СРСР⁵³.

⁵² Ковалевский М.Н. Путешествие Екатерины Второй в Крым. Москва, 1916. С. 33.

⁵³ Наприклад, див.: *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. Ч. 1. С. 94; История СССР. Первая серия. Москва, 1966. Т. 2; История Украинської РСР. Київ, 1967. Т. 1. С. 340; Радянська енциклопедія історії України. Київ, 1972. Т. 4: Розлив–Яцкевич. С. 29 та ін.

Проте насправді не все було так однозначно. Дійсно, мали місце гострі політичні непорозуміння й дипломатичні конфлікти між обома сторонами. Втім, керівництво Туреччини неодноразово зверталося до царського уряду з метою їхнього залагодження, можливо, й лицемірно-показово, але офіційно періодично наголошувало на своєму бажанні продовження мирних відносин. Росія ж відверто готувалася до війни, стягуючи свої війська до прикордоння. Катерина II 31 серпня 1787 р. на засіданні Державної ради особисто заявила, що причиною збройного конфлікту є «затруднення со стороны турецкой противопологаемы... всякий раз, когда только настояло дело в пользовании нам выгод, торжественными обязательствами одержанных; сколь справеливы и умеренны были напротив того предьявленныя с здешней стороны требования...». Тобто, іншими словами, йшлося про нібито виконання Росією «справедливих» умов мирного договору від 1774 р. і нехтування ними Портою. Офіційною ж причиною початку війни з боку першої стало звинувачення османської сторони в «предерзостном і наглом» арешті одного з царських міністрів, звинуваченого в протиправних діях на території Оттоманської Порти⁵⁴. Далі Катерина II наголосила, що *«не может уже она внимать никаким предложениям к примерению, пока оный министр освобожден не будет, и доколе Порты не поправит проступка своего **должным удовлетворением**»*. Зі свого боку, «за праведную причину и твердость духа монаршаго защищать честь короны и достоинство империи, Совет единопдушно соглашался принять оружие и действовать оным противу врагов, войну начавших, полагая тем болем к тому удобства, что **войска наши в великом числе стоят уже при границах турецких**»⁵⁵. Чимало сучасників звинувачували в розв'язанні війни безпосередньо Потьомкіна через дані ним інструкції російському послу в Константинополі Булгакову.

Навіть більше, ще в таємному «рескрипті» імператриці генерал-фельдмаршалу від 16 жовтня 1786 р. однозначно йшлося про неминучість війни з Портою найближчим часом, а тому вона наголосила: *«С особенным удовольствием пріемлем мы план, вами начертанный... вверив вам главное начальство над арміей, даем вам полную власть и разрешение распространить все поиски, кои к пользе дела и к славе оружия нашего служить могут»*⁵⁶. А вже 13 грудня того самого року Потьомкін сповістив

⁵⁴ Архив Государственного совета. Санкт-Петербург, 1869. Т. 1: Совет в царствование императрицы Екатерины II (1768–1796 гг.). С. 459.

⁵⁵ Там же. С. 460.

⁵⁶ Брикнер А.Г. Разрыв между Россией и Турцией в 1787 году // Журнал Министерства народного просвещения. CLXVIII. Отд. 2. С. 138.

Булгакова про наданий йому монарший дозвіл «починати військові дії»⁵⁷. Водночас через посла заявив про негайний розрив у найрішучий спосіб дипломатичних відносин із Портою.

Г. Потьомкін лицемірно й суворо, в традиційному дусі російської влади, звинуватив Францію в потуранні «варварам-туркам» у їхніх агресивних планах, висловився про необхідність визначити для Османської імперії більш «зручні» кордони, нібито заради уникнення подальших збройних конфліктів.

Сегюр, зрозуміло, все добре усвідомив, а тому заперечив графу: «... Ви хочете захопити Очаків і Аккермен, що рівнозначно вимагати Константинополя; це значить – оголосити війну з метою збереження миру». В розмові з ним Г. Потьомкін зайшов ще далі, вимагаючи надати автономію (звичайно, під впливом Росії) господарям Молдавії та Волощини⁵⁸.

Крапку в цій риторичі, очевидно, можна поставити, навівши зізнання князя генерала Ф. Щербатова: «П'ять років ми готувалися до війни; війська звідусіль зібрані, артилерія привезена, флот підготовлено, все казано монархині...» (1787).

Отже, виникає риторичне запитання: чи так важливо в даному випадку, яка держава першою взялася до зброї, головне, що обидві готувалися до війни. Зазвичай, готуючись до війни, її здобуваєш!

Поминаючи, власне, перебіг подій збройного протистояння 1787–1791 рр., докладно описаний в історичній літературі, безпосередню увагу звернемо на політику імператриці щодо південних регіонів у останній період її правління.

Отже, російсько-турецька війна потужно перервала мирне життя Північного Причорномор'я, виявилася серйозним випробуванням для жителів і народного господарства. Незважаючи на неврожай, мешканці поставляли в армію продовольство, коней, волів, вози тощо. Першочерговим завданням для уряду стало доукомплектування військ місцевими жителями. Чітко проявилася недоречність ліквідації Запорозької Січі, її збройних сил. Замість них терміново створили Катеринославське військо⁵⁹. Водночас сформували іррегулярні підрозділи з кріпаків⁶⁰.

---

⁵⁷ Письмо князя Г.А. Потемкина-Таврического – Я.И. Булгакову. Декабрь 1786 г. // Сборник РИО. Санкт-Петербург, 1885. Т. XLVII. С. 191-192.

⁵⁸ Брикнер А.Г. Потемкин. С. 106.

⁵⁹ Июля 3, 1784 г. Именной, данный Екатеринославскому генерал-губернатору князю Потемкину. Об обращении однодворцев, поселенных по бывшей украинской линии в Екатеринославской губернии в казачью службу // ПСЗРИ. Т. XXII. № 16552. С. 863.

Подібні реформування російський державний діяч, дипломат, князь Олександр Безбородько охарактеризував як такі, що породжують «військовий хаос» і підривають дисципліну серед вояків⁶¹.

Стан війська, за свідченням очевидців, був украй незадовільним. Зокрема, в кіннотників, підпорядкованих Г. Потьомкіну, шаблі виявилися непридатними для бою, а обмундирування солдатів не відповідало погодним умовам; чимало вояків хворіло на лихоманку, а ліків у лазаретах було обмаль. При великій дорожнечі продовольства навіть офіцери потерпали від голоду, багато рядових не мали сорочок. Коні не отримували вдосталь корму, а тому мали вигляд охлялих шкап. Укомплектування війська залишалося неповним: на паперах у ньому налічувалось 100 тис. осіб, насправді готових до бою було приблизно 40 тис. – інші хворіли або використовувалися на різноманітних будівельних роботах. Цілі військові підрозділи граф сформував лише для того, щоб надати своїм довіреним особам офіцерські чини.

Зрозуміло, що увесь той негатив, який був навколо Потьомкіна, він намагався старанно приховувати від своєї улюбленої господарки і сторонніх поглядів.

Проте вже самі чутки, що набирають кріпаків до козацьких формувань, породили ілюзію у селян про можливе повернення до «старих часів», запорозьких традицій. Тому не лише на півдні, а й по всій Україні спалахнула низка заворушень і навіть потужних повстань. Найчастіше вони проявлялись у формі «шукання козацтва», волі. Типовим прикладом можна вважати повстання 1789–1793 рр. в с. Турбаї Київської губернії, що розташовувалося поблизу лінії розмежування з Катеринославським намісництвом⁶².

У зв'язку з початком війни два царські укази, видані в лютому й березні 1788 р., заборонили переселяти в південні прикордонні землі казенних селян і колодників⁶³. Указ про казенних селян від 24 лютого діяв

---

⁶⁰ Генваря 14, 1788 г. Именной, данный Екатеринославскому, Таврическому и Херсонскому генерал-губернатору князю Потемкину-Таврическому. О приписке жителей города Чугуева и раскольнических слобод в Екатеринославской губернии к казачьему корпусу и покупке у помещиков Херсонского и Елисаветградского уездов принадлежавших им селений // Там же. № 16605. С. 1009.

⁶¹ Брикнер А. Г. Потемкин. С. 69.

⁶² Гулистий К.Г. Турбаївське повстання. Київ, 1947. 42 с.; Гуржій І.О. Повстання селян в Турбаях (1789–1793). Київ, 1950. 141 с.

⁶³ Февраля 24, 1788 г. Именной, объявленный генерал-прокурором. О приостановлении переселения крестьян казенного ведомства в южные пограничные губернии // ПСЗРИ. Т. XXII. № 16631. С. 1035; Марта 15, 1788 г. Сенатский. О предписании всем губернским и наместническим правлениям, чтобы они отныне осуждаемых в каторгу

до 11 жовтня 1795 р. Втім, у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. у козацьких частинах брали участь понад 40 тис. осіб⁶⁴.

Незважаючи на бойові дії, керівництво Катеринославського намісництва в примусовому порядку розселяло густо залюднені райони й наповнювало жителями цілині землі, проти чого активно виступали селяни.

Під час війни, через її тяготи, в Г. Потьомкіна декілька разів виникала «крамольна» думка здати Крим ворогу, про що він сповіщав і імператрицю. На таку пропозицію Катерина II категорично відмовлялася пристати: «Пришло мне на ум ещо по случаю того, что пишеш о выводе войск из полуострова, что чрез то туркам и татарам открылася бы паки дорога, так-то сказать в сердце империи; ибо на степи едва-ли удобно концентрировать оборону; в прошедшия времена мы занимали Крым, чтоб укратить оборону; а тепер Крым в наших руках; как флот вычитится, то надеюсь, что сия идея совсем исчезнет...»⁶⁵. Далі вона ще раз наголосила: «На оставление Крыма, воля твоя, согласиться не могу; об нем идет война, и естли сие гнездо оставит, тогда и Севастополь и все труды и заведения пропадут, и паки возстануются набеги татарские на внутренния провинции; и кавказский корпус от тебя отрезан будет, и мы в завлечении Тавриды паки упражнены будем, и не будем знать, куда девать военныя суда, кои ни во Днепре, ни в Азовском море не будут иметь убежища...»⁶⁶.

Після смерті Г. Потьомкіна в 1791 р. з'ясувалося, що хоча більшість землевласників і мала підтверджувальні документи на роздані їм від «уряду намісницького дачі», проте головний правитель краю про них не сповіщав у Сенат, а отже, на найвищому рівні не затверджував. Тому виникли певні сумніви в законності всіх набутих земель і угідь. Особливо це схвилювало місцеве дворянство, яке звернулося персонально до Катерини II, щоб та видала спеціальний указ про підтвердження його прав. А вже від 1791 р. імператриця особисто два роки «губернаторствувала» в Таврійській області, поки її не замінив новий царський фаворит Платон Зубов (1793–1798).

В останнє п'ятиріччя правління Катерини II, зі зменшенням загрози нападу з боку Оттоманської Порти, південні регіони почали втрачати

колодников, вместо Екатеринославской губернии посылали в другие места // Там же. № 16634. С. 1038.

⁶⁴ Архив Государственного совета. Т. 1. С. 228.

⁶⁵ Собственноручное письмо имп. Екатерины II кн. Г.А. Потемкину // Сборник РИО. Т. XXVII. Санкт-Петербург, 1880. Т. XXVII. С. 433, 434.

⁶⁶ Там же. С. 491-493.

значні прерогативи свого господарювання, а тому тутешні поміщики дедалі частіше вимагали «наведення порядків» стосовно їхніх селян – дорівняння в правах до кріпаків, як це мало місце на решті території Російської імперії.

За цей проміжок часу була анексована ще одна простора територія між р. Буг, кордоном Речі Посполитої та Дністром. Згідно з указом від 26 січня 1792 р., її, під назвою Очаківська область, приєднали до Катеринославського намісництва. Тоді ж розробили й затвердили новий «План роздачі земель і їхнього заселення в губернії Катеринославській»⁶⁷. З цієї місцевості татар витіснили ще в 1779 р., згідно з російсько-турецькими домовленостями. Прикметно, що на території поселення Хаджибей, де запланували будувати нове місто Одесу, в 1793 р. мешкали лише 8 чоловіків і дві жінки⁶⁸.

Кілька останніх років правління Катерини II для південних регіонів позначилися певними адміністративно-територіальними пертурбаціями, перерозподілом людських ресурсів, потужним неврожаєм (1794), водночас, незважаючи ні на що, помітним зростанням рівня сільського господарства та промисловості.

Підбиваючи підсумки всьому сказаному вище, зазначимо найважливіше. В останній третині XVIII ст. у південних регіонах сталися різкі зміни суспільно-політичного, економічного та демографічного характеру, причому далеко не завжди на користь місцевого населення. Провідну роль у цьому, безперечно, відіграла Катерина II та її найближче оточення і, насамперед, фаворит Г. Потьомкін. Саме за їхнього управління до Російської імперії анексовано області між річками Буг і Дніпро, нижній Дон і Єя (1774), у насильницький спосіб, з чисельними жертвами, приєднано Кримський півострів (1783), нарешті захоплено міжріччя Дністра та Бугу (1791).

Постійна конфронтація з Османською імперією – претенденткою на панування в південних регіонах – позначилася на всьому характері господарювання, навіть побуті місцевих жителів. Тут відбувалося потужне змішування представників різних релігій, етносів і соціальних груп, часто несумісних і нездатних проживати на одній території (старовіри та ме-

---

⁶⁷ Генваря 26, 1792 г. Именной, данный Сенату. О присоединении к Екатеринославской губернии земель, новоприобретенных от Порты Оттоманской, между рек Буга и Днестра лежащих // ПСЗРИ. Т. XXIII. № 17017. С. 301; Генваря 26, 1792 г. Именной, данный Екатеринославскому губернатору Каховскому. О заселении земель, новоприобретенных от Порты Оттоманской, между рек Буга и Днестра лежащих // Там же. № 17018. С. 301.

⁶⁸ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье... С. 201.

ноніти, іудеї, православні та мусульмани й ін.). Специфікою заселення краю стало й те, що сюди значною мірою штучно «підселяли» численні партії колодників, солдатських дружин і «дівок» сумнівної моралі, котрих досить часто й надзвичайно швидко віддавали заміж за незнайомих чоловіків.

Унаслідок здебільшого порожніх обіцянок спостерігався непомірний потік переселенців, який нерідко випереджав елементарні можливості забезпечення його продовольством, а худоби – кормами. Результатами цього були голод, епідемії, помори. Протягом останньої чверті століття населення Кримського півострова збільшилося ледь не вдвічі (від 50 тис. осіб обох статей до майже 100 тис.). Причому на загаганку Катерини II і Г. Потьомкіна почали освоювати малопродатні землі на північ від Перекопу, котрі були пустою. Реалізація такої жорсткої політики супроводжувалася багатьма людськими смертями, необлаштованістю й фізичними стражданнями в побутуванні.

Ще одну прикметну рису в політиці Катерини II стосовно південних областей становила порівняно незначна кількість кріпаків, деяка поблажливість до їхнього статусу, на відміну від порядків, встановлених урядом на Слобожанщині та Лівобережжі, де кріпосне право вже «розквітло» в повному обсязі в 1760-х – першій половині 1780-х років. На кінець правління цариці їхня кількість на Півдні досягла всього 6 тис. душ. Поземельно ж особисто залежних селян налічувалося лише в Катеринославському намісництві на середину 1780-х років приблизно 150 тис. душ.

Від середини 1770-х до середини 1780-х років уряд Катерини II неймовірно прискореними темпами проводив заселення Півдня, фактично легалізував втечі селян від своїх панів з інших регіонів імперії, наприклад, з України (Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина). Водночас особливо нехтувались інтереси кочових народів.

Використовуючи значні прорахунки в галузі реформування, проти Г. Потьомкіна сформувалася потужна опозиція, яка ще більше намагалася скомпрометувати його діяльність.

На розвиток народного господарства помітно впливало будівництво фортифікаційних споруд, навколо яких виникали нові населені пункти, наприклад, міста, засновувалося городництво, садівництво, виноградарство, скотарство, ремесла і промисли.

Особливо «просунути вперед» ведення господарства дали змогу анексія Кримського ханату та «потіснення» (або й виселення) татар, представників немусульманської віри, як-от караїмів⁶⁹.

⁶⁹ Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. Київ, 1965. 276 с.

Промисловість, яка розвивалась у межах Північного Причорномор'я, часто «прив'язувалася» до сільського господарства. Домінували підприємства, засновані на переробці зерна (млинарство, винокуріння) або продуктів скотарства (кінні, вівчарні, шкірні заводи).

Над усім господарюванням перевагу мав військово-промисловий комплекс, забезпечення армії та чорноморського флоту.